

ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΕΞΟΥΣΙΟ

Τὸ πρόβλημα πὸν ἐγείρει ἡ ἀντινομικὴ σχέση τοῦ προορισμοῦ καὶ τοῦ αὐτεξουσίου ἀπασχόλησε πολὺ τοὺς Βυζαντινοὺς. Γιὰ νὰ τὸ συλλάβωμε πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τί εἶναι προορισμὸς καὶ τί αὐτεξούσιο.

Μὲ τροπὸ σαφῆ καὶ κατηγορηματικὸ ἔθεσεν ὁ Χριστιανισμὸς ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι παντοδύναμος καὶ παντογνώστης, ὅτι ἡ Θεία Πρόνοια προνοεῖ καὶ κυβερνᾷ τὰ πάντα. Μὲ τὴν ἴδια κατηγορηματικότητα ἔθεσεν ὅμως καὶ τὸ αὐτεξούσιο, τὸ ὑπεύθυνο, τὴν ἐλεύθερη θέληση τοῦ ἀνθρώπου πὸν ἢ τὸν ἀνυψώνει στὴ θέωση, ἢ τὸν ὀδηγεῖ στὴν ἀπώλεια. Ἐτόνισε μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμονὴ τὴν εὐθύνη, τὸ ὑπεύθυνο τῆς ἀνθρώπινης ἐνεργείας, τὴν προαίρεση, τὴν ἔλλογη καὶ γι' αὐτὸ ἐλεύθερη ἐκλογή. Μόνο αὐτὰ, ἂν ὑπάρχουν, δίνουν ἀξία στὴν ἀνθρώπινη πράξη καὶ στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Αὐτὰ ἐπιτρέπουν νὰ μιλοῦμε γιὰ ἀνθρώπινο πρόσωπο.

Πῶς ὅμως μπορούν νὰ συνυπάρχουν, νὰ συμβιβασθοῦν οἱ δυὸ ἀντινομικὲς αὐτὲς ἔννοιες, ὁ προορισμὸς ἀπὸ τὴ μιά, τὸ αὐτεξούσιο ἀπὸ τὴν ἄλλη;

Ἄφοῦ ὁ Θεὸς εἶναι παντογνώστης καὶ προορίζει τὰ πάντα, πῶς εἶναι δυνατό νὰ γίνεται λόγος γιὰ αὐτεξούσιο, πὸν προϋποθέτει, ὅτι ἐκεῖνος πὸν βουλευέται αὐτὸς καὶ προσδιορίζει: "Ὅταν, μὲ ἄλλα λόγια, μιὰ πράξη εἶναι προ-ωρισμένη πῶς μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἐλεύθερη;

Τοῦτο εἶναι τὸ σοβαρὸ ἐρώτημα στὸ ὁποῖο προσπαθοῦν πολλοὶ βυζαντινοὶ νὰ δώσουν ἀπάντηση· ἀπάντηση πὸν νὰ συναρῶν τις ἀντινομικὲς ἀντιθέσεις καὶ νὰ σώζη καὶ τοὺς δυὸ ὅρους τοῦ προβλήματος, καὶ τὴ Θεία Πρόνοια, ἀλλὰ καὶ τὴν αὐτεξουσιότητα τοῦ ἀνθρώπου. Νὰ σώζη δηλαδὴ τὴ Χριστιανικὴ διδασκαλία γιὰ τὸ Θεὸ ἀλλὰ καὶ τὴ διδασκαλία γιὰ τὸ ἠθικὸ πρόσωπο, τὴν ἀυθυποστασία τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅσο κι' ἂν ἀπασχόλησε τοὺς Βυζαντινοὺς τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀπὸ τὴ θεολογικὴ κυρίως σκοπιά, δὲν παύει νὰ παραμένη πάντα ἐπίκαιρο. Εἶναι τὸ ἴδιο στὸ βάθος πρόβλημα πὸν τόσο ἀπασχολεῖ τὴ νεώτερη φιλοσοφία ἀπὸ τὸν περασμένο κυρίως αἰῶνα. Δὲν τὸ ἔθεσε τώρα ἐπὶ τάπητος ἡ θεολογία, ἀλλὰ ἡ μεγάλη πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν, κυρίως τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μὲ τὴν ἀτεγκτὴ αἰτιοκρατικὴ τους ἀντίληψη. Πῆρε ὅμως τὸ ἴδιο σχῆμα. Ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιοκρατίας (determinismus),

τῆς ἑτεροαρχίας, πού, κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀντίληψη, συνέχει τὸ σύμπαν, καὶ ἱκανοποιεῖται μόνο ὅταν γιὰ κάθε αἰτιατὸ ἀνακαλύπτεται μιὰ αἰτία, ἢ ὁποῖα τὸ προκαλεῖ καὶ τὸ προσδιορίζει (τὸ προορίζει), μὲ τὴν ἀπόλυτη μορφή πού τῆς ἔδωσαν τὸν περασμένο αἰῶνα δὲν ἄφηνε κανένα περιθώριο στὴν ἐλεύθερη βούληση. Ἡ ἐλεύθερη βούληση κατάντησε κάτι τὸ ἀδιανόητο· θὰ ἦταν μιὰ ἀρχὴ χωρὶς προηγούμενη αἰτία. Ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἑτεροαρχίας δὲν ἄφηνε καμμιά δυνατότητα νὰ ἐξηγηθῇ ἡ παρουσία τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως· ἐπίεζε τὴ σκέψη νὰ τὴν ἀρνηθῇ. Κι ἔφτασαν νὰ χαρακτηρίσουν τὴν ἐλεύθερη βούληση ὡς ψευδαίσθηση· εἶναι, εἶπαν, μιὰ ἐνέργεια πού τὴν νομίζομε ἐλεύθερη, ἐνῶ πραγματικὰ δὲν εἶναι. Ἀπλουστευτικὴ καὶ πλανερὴ λύση, πού προδίνει περισσότερο φανατικὴ πίστι πρὸς τὴν ἑτεροαρχία, παρὰ διάθεση γιὰ ἀντικειμενικὴ ἔρευνα καὶ ἀνάλυση τοῦ περιοριζομένου τῆς ἑτεροαρχίας ἀπὸ τὴ μιὰ τῆς ἐλευθερῆς βούλησης ἀπὸ τὴν ἄλλη. Δὲν ἔλειψαν φυσικὰ καὶ οἱ φανατικοὶ ὑπερασπιστὲς τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, οὔτε ἄλλοι πού προσπάθησαν νὰ δώσουν ἀπάντηση τέτοια πού νὰ σώζη καὶ τοὺς δυὸ ὅρους τοῦ προβλήματος. Ἀλλὰ δὲ θὰ ἐπιμείνουμε σ' αὐτὰ τώρα. Τὰ ἀναφέραμε μόνο γιὰ νὰ δείξωμε πόσο ἐπίκαιρο παραμένει πάντα τὸ πρόβλημα πού ἀπασχόλησε τοὺς Βυζαντινοὺς. Καὶ ὄχι μόνο αὐτό. Ὅλα τὰ θέματα τῆς φιλοσοφίας τῶν, ἐπειδὴ ἀναφέρονται κυρίως, ὅπως εἶπαμε στὰ προηγούμενα, στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴ σχέση του μὲ τὸ Θεό, πού εἶναι τὸ τέλειο ὄν, ὁ ὑπερούσιος καὶ ἡ πρώτη ἀρχή, θὰ εἶναι πάντα ἐπίκαιρα. Θὰ τὰ συναντᾷ πάντα ἡ σκέψη στὸ δρόμο της κάθε φορὰ πού θὰ βαθαίνει τὴν ἐννοια τοῦ ἀνθρώπου, κάθε φορὰ πού θὰ ἀναζητᾷ τοὺς ἔσχατους λόγους τῶν ὄντων, ἀλλὰ καὶ τὴ δικαίωση, τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου.

*
**

Τὸ σχετικὸ μὲ τὸν προορισμὸ καὶ τὸ αὐτεξούσιο πρόβλημα εἶχε πολὺ ἀπασχολήσει καὶ τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους. Θεωρῶ χρήσιμο νὰ ὑπενθυμίσω τὶς σπουδαιότερες θέσεις πού διατύπωσαν. Θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ κατανοήσωμε καλύτερα τὶς ἀπόψεις τῶν Βυζαντινῶν καὶ νὰ κρίνωμε ἂν εἰσάγουν νέα στοιχεῖα καὶ ποιὰ.

Θὰ σταματήσω, σύντομα βέβαια, στὸν Πλάτωνα κυρίως, τοὺς Ἐπικουρεῖους καὶ τοὺς Στωϊκοὺς. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης παρουσιάζει πολὺ ἐνδιαφέρον. Ἐδωσε σπουδαιότατη ψυχολογικὴ ἀνάλυση γιὰ τὴν προαίρεση, τὴν ἔλλογη καὶ ἐλεύθερη ἐκλογή. Αὐτὴ, πιστεύει, εἶναι τὸ ἴδιον ποιὸν τῆς ἠθικῆς ζωῆς, αὐτὴ ξεχωρίζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ

τὰ ζῶα. Τὴν ἐργασία αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη τὴν εἶχαν πολὺ ὑπ' ὄψη τους στὸ Βυζάντιο καὶ πολὺ τὴν χρησιμοποίησαν. Μολαταῦτα δὲ θὰ σταματήσωμε στὸν Ἀριστοτέλη, γιατί ὡς πρὸς τὴ μεταφυσικὴ πλευρὰ τοῦ προβλήματος ποὺ ἐξετάζομε, στὸ βάθος συμφωνεῖ, ὅπως θὰ δοῦμε, μὲ τὸν Πλάτωνα.

Ὁ Πλάτων συνοψίζει καὶ ἀποκρυσταλλώνει τὶς ἀπόψεις του σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημά μας στὸν περίφημο φιλοσοφικὸ μῦθο, μὲ τὸν ὁποῖο κλείνει τὴν Πολιτεία, τὸν μῦθο τοῦ Ἡρός, τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀρμενίου, ἀπὸ τὴν Παιφυλία. Αὐτὸς λοιπὸν ὁ Ἡρ σκοτώθηκε σὲ μάχη καὶ τὴν ὄρα ποῦ, ὕστερα ἀπὸ δώδεκα μέρες, πῆγαν νὰ σηκώσουν τὸ πτώμα του γιὰ νὰ τὸ κάρουν, ζωντάνεψε καὶ ἄρχισε νὰ διηγέται τὰ ὅσα εἶδε στὸν κάτω κόσμον, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Τὸν ἄφησαν, εἶπε, οἱ δικαστὲς τοῦ Ἄδη νὰ γυρίσῃ πίσω, νὰ γίνῃ ἄγγελος στοὺς ζωντανούς αὐτῶν ποὺ συμβαίνουν ἐκεῖ. Ἀπὸ τὴ διήγησή του θὰ κρατήσωμε ὅσα ἀφοροῦν τὸ θέμα μας. Ὅλες οἱ ψυχές, γιὰ τὶς ὁποῖες μὲ τὸ γύρισμα τοῦ χρόνου φτάνει ἡ στιγμή νὰ μποῦνε πάλι μέσα σὲ σῶμα, παρουσιάζονται μπροστὰ στὴ Λάχεσι, τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς Μοῖρες, τὶς κόρες τῆς Ἀνάγκης, γιὰ νὰ διαλέξουν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν. Τὴν ὥρα ποὺ πῆγαιναν πρὸς τὴν Λάχεσι εἶδαν οἱ ψυχές σφιχτοτεντωμένες ἀπὸ τὸν οὐρανὸ τὶς ἅκρες τῶν δεσμῶν ποὺ συνέχουν τὸ σύμπαν. Καὶ στὶς ἅκρες τῶν δεσμῶν εἶδαν σφιχτὰ στερεωμένο τὸ ἀδράχτι, ποὺ στρέφεται ἀνάμεσα στὰ γόνατα τῆς Ἀνάγκης. Παραστατικὴ εἰκόνα τῆς ἀναγκαιότητος ποῦ, κατὰ τὸν Πλάτωνα, συνέχει τὸν κόσμον.

Ἡ ἐκλογή ἀπὸ τὶς ψυχές τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς ἀκολουθεῖ ὀρισμένη διαδικασία. Πρὶν πάρουν τὸν κλῆρο ποὺ θὰ τοὺς δοῖ τὴ σειρά τῆς ἐκλογῆς, ἀκοῦν ἀπὸ τὸ στόμα κάποιου προφήτου τοῦτα τὰ λόγια « . . . ψυχές ἐφήμερες! Ἀρχίζει γιὰ τὸ θνητὸ γένος μιὰ ἄλλη περίοδος ποὺ τέλος της θὰ εἶναι ὁ θάνατος. Δὲ θὰ διαλέξῃ ἐσᾶς μὲ κλῆρο ὁ δαίμονάς σας, ἐσεῖς θὰ διαλέξετε τὸ δαίμονά σας. Ὅποιου ὁ κλῆρος λάχῃ πρῶτος, πρῶτος αὐτὸς καὶ νὰ διαλέξῃ τὴ ζωὴ ποὺ ἀναγκαστικὰ θὰ ζήσει. Ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι ἰδιοκτησία κανενός, τὸ μερίδιο ποὺ θὰ ἔχη καθένας θὰ εἶναι μεγαλύτερο ἢ μικρότερο, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐκτίμησιν ἢ τὴν περιφρόνησιν ποὺ θὰ τῆς δείξῃ». Καὶ τελειώνει μὲ τοῦτα τὰ λόγια: «Ἡ εὐθύνη βαρύνει ἐκεῖνον ποὺ κάνει τὴν ἐκλογή, ὁ θεὸς εἶναι ἀναίτιος (αἰτία ἐλομένου· θεὸς ἀναίτιος)». Ὑπάρχει, ὅπως βλέπομε, τύχη (ὁ κλῆρος ποὺ κανονίζει τὴ σειρά), ὑπάρχει καὶ ἐλεύθερη ἐκλογή. Γιὰ νὰ ἐξασφαλιστῇ μάλιστα ἡ ἐλευθερία στὴν

ἐκλογή οἱ τύποι τῆς ζωῆς εἶναι πάντα περισσότεροι ἀπὸ τὶς ψυχές ποὺ ἐκλέγουν. Μπροστὰ στὶς ψυχές, ὅταν πιά εἶναι ἔτοιμες γιὰ τὴν ἐκλογή, ἀπλώνονται πλῆθος «παραδείγματα βίων», ζώων καὶ ἀνθρώπων. Μέσα στοὺς τύπους ὅμως δὲν ὑπάρχει καὶ ἡ ποιότητα τῆς ψυχῆς. Ἐναγκαστικά, λέγει ὁ Πλάτων, ἡ ψυχὴ γίνεται ἀλλιώτικη, ἀνάλογα μὲ τὸ διαφορετικὸ τρόπο ζωῆς ποὺ θὰ ἀκολουθήσῃ. Ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι ὁ μέγας κίνδυνος γιὰ τὸν ἄνθρωπο, καὶ πρέπει νὰ εἶναι ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο ἔτοιμος γιὰ τὴν ἐκλογή. Παρατώντας τὰ ἄλλα μαθήματα πρέπει «τούτου τοῦ μαθήματος» νὰ γίνεται «καὶ ζήτητης καὶ ἀκροατής»: πῶς θὰ μπορέσῃ νὰ βρῆ ποιὸς ἄνθρωπος θὰ τὸν κάμῃ ἱκανὸ καὶ θὰ τοῦ δώσῃ τὴ γνώση νὰ ξεχωρίσῃ τὸν καλὸ ἀπὸ τὸν ἀσχημοβιοτικὸ τρόπο καὶ ἔτσι νὰ προτιμᾷ παντοῦ τὸν πρῶτο...». Πρέπει νὰ βρῆ δηλαδὴ τὸν ποιμένα του, ὅπως εἶπαν οἱ Βυζαντινοὶ μυστικοί. Ἐκεῖνος ὁ ἄνθρωπος, προσθέτει ὁ Πλάτων, «θὰ μάθῃ τὸν καθένα μας νὰ ἔσῃ τὶ κακὸ ἢ τὶ καλὸ ἀποτέλεσμα φέρνει τὸ κάλλος συγκρασιμένο μὲ τὴν πενία ἢ τὸν πλοῦτο, καὶ ποιά ἔξῃ τῆς ψυχῆς εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸ κακὸ ἢ τὸ καλὸ ἀποτέλεσμα...». Καὶ ἐπιλέγει: «ἀδαμαντίνως δὴ δεῖ ταύτην τὴν δόξαν ἔχοντα εἰς Ἄιδου ἵεναι...». Εἶναι μὲ ἄλλα λόγια ἀπαραίτητη ἡ γνώση — ἢ πίστη θὰ ποῦν οἱ Χριστιανοὶ — γιὰ νὰ κάμῃ ἡ ψυχὴ τὴν ἐκλογή ποὺ πρέπει. Ἡ γνώση θὰ τῆς δείξῃ ποιά ποιότητα ψυχῆς θὰ ἀνταποκριθῇ κατ' ἀνάγκην σὲ κάθε «παραδειγμα βίου» καὶ ἔτσι δὲ θὰ παρασυρθῇ στὴν ἐκλογή της ἀπὸ τὴν μεγαλοπρεπῆ ἐπίφασιν, τὰ πλούτη, λόγου χάριν, τὴν τυραννία κλπ. Βλέπομε καθαρὰ ὅτι ὁ Πλάτων δέχεται πῶς ἡ ζωὴ τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ποιότητά της καθορίζεται ἀπὸ τὶς συνθήκες ποὺ τὴν περιβάλλουν. Τέτοιος τύπος ζωῆς, τέτοια ψυχὴ. Ἀλλὰ ἔτσι, ἐλευθερία ὑπάρχει μόνο πρὶν κάμῃ ἡ ψυχὴ τὴν ἐκλογή της. Μὲ τὴν ἐκλογή της ἡ ψυχὴ προκαθορίζει ἢ ἴδια τὴ ζωὴ ποὺ θὰ περάσῃ.

Φεύγοντας οἱ ψυχές ἀπὸ τὴ Λάχεσι μὲ τὸ βίον ποὺ διάλεξαν καὶ μὲ τὸν «δαίμονα» ποὺ ἀκολουθεῖ κάθε βίον, πηγαίνουν στὴν ἀδελφὴ της τὴν Κλωθώ, ποὺ ἐπικυρώνει τὴν ἐκλογή. Περνοῦν ἔπειτα ἀπὸ τὴν τρίτη ἀδελφὴ τὴν Ἄτροπον ποὺ κάνει τὴν ἐκλογή τους ἀνέκκλητη (ἀμετάστροφον). Καὶ σὰ νὰ μὴν ἔφταναν αὐτὲς οἱ ἐπικυρώσεις περνοῦν τελευταῖα κάτω ἀπὸ τὸν θρόνον τῆς Ἀνάγκης. Δέχεται λοιπὸν ὁ Πλάτων τὴν Εἴμαρμένη ποὺ «προ-ορίζει» καὶ ἀπαλλάσσει τὸ Θεὸ ἀπὸ τὴν εὐθύνη γιὰ τὰ κακὰ ποὺ ἔμεῖς κάνομε σύμφωνα μὲ τὴ ζωὴ ποὺ μόνοι μας διαλέξαμε: αἰτία ἐλομένου θεὸς ἀναίτιος.

Καὶ ἄλλα κείμενα τοῦ Πλάτωνος, κυρίως τῶν Νόμων, δείχνουν.

ὅτι ἡ ἠθικὴ πράξις εἶναι στὸ βάθος ὑποταγὴ τῆς ἀτομικότητας, ποὺ αὐτὴν τὴν διέπει τὸ τυχαῖο, τὸ ἐνδεχόμενον, στὴν ἀναγκαία τάξη τοῦ κόσμου. Τὸ ἐπικυρώνει αὐτὸ καὶ τὸ γεγονός ὅτι μόνο ὅσες ψυχὲς δὲν ἔχουν γευθῆ τὴ φιλοσοφία, μόνο αὐτὲς παίρνουν μέρος στὴν ἐκλογὴ βίου. Ἀντίθετα ὁ φιλόσοφος ποὺ δοκιμάστηκε καλὰ στὶς διαδοχικὲς τοῦ ὑπάρξεις, εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τούτῃ τὴν ἐκλογὴ στὸν κάτω κόσμο. Δὲν ὑπάρχει γι' αὐτὸν ἐκλογὴ, γιατί ἐκλογὴ σημαίνει ἄγνοια, ἐνῶ ὁ φιλόσοφος ἔχει τὴ γνώση. Γιὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἡ μόνη ἐλπίδα σωτηρίας εἶναι νὰ ἔχουν τὴν τύχη νὰ ζήσουν σὲ ἓνα κράτος ὅπου βασιλεύουν οἱ φιλόσοφοι. Ἐκεῖ μὲ τὴν ὀλοκληρωτικὴ καὶ τυφλὴ ὑποταγὴ τοὺς στοὺς κυβερνητὲς, ποὺ μόνοι αὐτοὶ μετέχουν στὸ Λόγο καὶ τὸ Νόμο, θὰ βροῦν καὶ αὐτοὶ τὴ σωτηρία τους.

Τὸ ἴδιο στὸ βάθος, μὲ ἄλλο τρόπο, λέει καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν δέχεται ὅτι, τὸ νὰ διστάζουμε πάνω σὲ κείνο ποὺ ὀφείλομε νὰ κάμουμε ἢ νὰ μὴν κάμουμε, εἶναι κακὸ· κακὸ εἶναι καὶ τὸ ὅτι εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ σκεπτόμαστε καὶ νὰ ἀποφασίζουμε. Οἱ ἀστέρινοι Θεοί, λέγει, οὔτε διστάζουν, οὔτε «βουλεύονται» γιὰ τὴν τροχιά ποὺ ἀκολουθοῦν. Αἰτία τοῦ κακοῦ εἶναι ἡ ἀτέλεια τῆς φύσης μας, τὸ μέρος τῆς δυναμικότητας, τοῦ μὴ ὄντος, τοῦ δυνάμει ποὺ ἔχει μέσα της. Τὸ καλύτερο γιὰ μᾶς, συμπεραίνει ὁ Ἀριστοτέλης, θὰ ἦταν νὰ ἀκολουθοῦμε τὸ θεωρητικὸ βίον, νὰ ζοῦμε σύμφωνα μὲ τὸ ὑψηλότερο, τὸ θεϊκώτερο ποὺ ἔχομε μέσα μας τὴν νόηση, καὶ νὰ ὑποταζόμαστε σ' αὐτό. Τότε φθάνομε τὴν ἀληθινὴ αὐθορμησίαν μας, αὐθορμησία ὅμως ποὺ ἀποκλείει τὸ τυχαῖο καὶ ἀπαιτεῖ ἐκείνη τὴν ἐκλογὴ ποὺ τὴν προσδιορίζει ὀλοκληρωτικὰ ὁ λόγος.

Δὲν ἀφήνουν λοιπόν, οὔτε ὁ Πλάτων οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης, περιθώριο στὴν ἐλεύθερη βούληση. Ἡ ἀναγκαιότητα, ὁ ἀναγκαῖος λόγος, αὐτὸς ποὺ δίνει τὸ ρυθμὸ στὸν κόσμο, αὐτὸς κυβερνᾷ καὶ τὴ ζωὴ τῆς ψυχῆς, καὶ τὴ ζωὴ τοῦ φιλόσοφου, καὶ τοῦ θεωρητικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἐκλογὴ καὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀτέλειες. Ἀλήθεια καὶ ἐλευθερία, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ἡ κοινὴ γνώμη, εἶναι ἀντιφατικὰ πράγματα. Δὲν μποροῦν νὰ συνυπάρχουν.

Στὸν Ἐπίκουρο, ἀντίθετα, ξεχωρίζουμε ἔντονη ἐπιθυμία νὰ διασωθῆ ἢ ἀτομικὴ ἐλευθερία.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἐπίκουρος δέχεται τὴ θεωρία τῶν ἀτόμων τοῦ Δημοκρίτου καὶ μὲ αὐτὴν ἐξηγεῖ τὴ συγκρότηση τοῦ κόσμου. Ἀλλά, οὔτε κόσμος, λέγει, οὔτε τίποτε θὰ ὑπῆρχε ἂν τὰ ἀτομὰ (τὰ ἐλάχιστα μόρια τῆς ὕλης) δὲν εἶχαν κάποια αὐθορμησία, ποὺ νὰ τὰ

κάνη νὰ παρεκκλίνουν ἀπὸ τὴν κάθετη φορὰ καὶ συναντώντας ἄλλα στὸν δρόμο τους νὰ συμπλέκωνται μαζί τους καὶ νὰ συναποτελοῦν τὰ διάφορα ὄντα, τὸν κόσμο. Ὅλο λοιπὸν τὸ σύμπαν, κατὰ τὴν Ἐπίκουρο, εἶναι προῖδὸν κάποιας ἐλευθερίας, καὶ κάποιας τύχης. «Καὶ μεῖς, λέγει ὁ ἐπικούρειος Λατῖνος ποιητὴς Λουκρήτιος, προκαλοῦμε μιὰ παρέκκλιση στὶς κινήσεις μας ποὺ δὲν τὴν ὀρίζει οὔτε ὁ χρόνος, οὔτε ὁ τόπος, ἀλλὰ παράγεται ἀπὸ τὴ βούληση τῆς σκέψης μας». Ἄς μὴ φανῆ παράξενο πῶς τὰ ἐλάχιστα σωματίδια τοῦ πνεύματος θέτουν σὲ κίνηση τὸν τόσο μεγάλο ὄγκο τοῦ σώματος. Τὸ τιμόνι, λέγουν, ποὺ τὸ χειρίζεται ἓνα καὶ μόνον χέρι κυβερνᾷ ὁλόκληρο πλοῖο· καὶ τὸ ἐλαφρὸ ἀγέρι βάζει σὲ κίνησι τὸ καράβι.

Ὅπως ξέφυγε μὲ τὴν παρέκκλιση τῶν ἀτόμων τὴ μηχανικὴ αἰτιοκρατία τοῦ Δημοκρίτου, τὸ ἴδιο μὲ θάρρος ἀντικρούει ὁ Ἐπίκουρος τὴν ἀτεγκτὴ εἰμαρμένη ποὺ κατὰ τὴν ἀντίληψη τῶν Μεγαρικῶν κυβερνᾷ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν, λέγει, μᾶς κυβερνοῦσεν ἡ ἀτεγκτὴ εἰμαρμένη, τί νόημα θὰ εἶχε τότε ἡ γενικὴ πίστη στὴ δύναμη τοῦ ἐπαίνου καὶ τοῦ ψόγου καὶ τῶν συμβουλῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὴ διαγωγή; Ὅλα αὐτὰ προὑποθέτουν, καταλήγει ὁ Ἐπίκουρος, ὅτι ἔχομε μέσα μας ἓνα παράγοντα ἀνεξαρτησίας, ἐλευθερίας· σ' αὐτὸν ἀποτείνονται. Αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ὁ μεγαλύτερος ὕμνος ποὺ τονίζουν οἱ Ἐπικούρειοι στὸ Δάσκαλό τους: ἔσπασε, λένε, τὰ δεσμὰ τῆς Μοίρας, καὶ λύτρωσε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ δέος ποὺ τοῦ ἐνέπνεε.

Ὅμως ὁ Ἐπίκουρος φαίνεται σὰ νὰ σταμάτησε στὰ μισὰ τοῦ δρόμου. Ἡ ἐλευθερία του εἶναι κάτι τὸ κοσμολογικόν. Δὲν ἀπορρέει ἀπὸ τὴν τάξη τοῦ ἠθικοῦ. Ὁφείλεται πολὺ στὴν τύχη, ὅπως ἡ παρέκκλιση τῶν ἀτόμων ποὺ ἀρχίζει κάποια στιγμή. Ἡ ἐλευθερία του δὲν ἔχει ἠθικὴ, ἀλλὰ φυσικὴ νομοτέλεια.

Ἐξω ἀπὸ μᾶς, λέγει ὁ Ἐπίκουρος, ὑπάρχουν εἶδωλα τῶν ὄντων, ὁμοιώματα, ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη ἀπορροὴ ἐλαχίστων σωματιδίων ἀπὸ ὅλα τὰ σώματα. Κάποιο ἀπ' αὐτὰ τὰ εἶδωλα, τοῦ μήλου λόγου χάρι, φτάνει στὴν ψυχὴ μας. Ὅταν τὸ ἀντιληφθῆ τὸ πνεῦμα μας προεικονίζει μέσα του τὴν ἐκούσια κίνηση. Καὶ ἐπειδὴ τὴν θέλει τὴν κίνηση αὐτὴ θὰ θέσῃ σὲ κίνηση τὸ σῶμα. Στὸ βάθος δηλαδὴ ὁ Ἐπίκουρος ἀντὶ ἐλευθερίας μᾶς δίνει μιὰ ψυχολογικὴ αἰτιοκρατία ποὺ στηρίζεται στὴν κοσμολογία του.

Ἐκεῖνος ποὺ πλησίασε περισσότερο τὶς νεώτερες ἀντιλήψεις, καὶ ἀπόσπασε τὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς κοσμογονίας εἶναι ἓνας σχολάρχης τῆς Ἀκαδημίας κατὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου π. χ. αἰώνα, ὁ περί-

φημος Καρνεάδης. Γνήσια και μεγάλη φιλοσοφική φλέβα. Ἡ ἐξονυχιστική ἀπάνω στο ζήτημα τοῦτο ἀνάλυσή του κατέληγε στη διαπίστωση ὅτι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, ὁ ἑαυτός μας εἶναι ἡ αἰτία τῶν βουλευτικῶν ἐκδηλώσεών μας, οἱ ὁποῖες δὲν ἐξαοτιόνται ἀπὸ ἐξωτερικὲς προηγούμενες αἰτίες. Δὲν ἔχει σημασία ὅτι ἐμᾶς, πού κάνομε αὐτὴ τὴν ἐξέταση τῶν ἐσωτερικῶν μας διαθέσεων, μᾶς περιβάλλει τὴν ἴδια ὥρα τὸ σύνολο τῆς κοσμικῆς αἰτιοκρατίας. Μᾶς φτάνει, γιὰ νὰ δεχτοῦμε τὴν ἐλευθερία, τὸ αἴσθημα ὅτι εἴμαστε ἐλεύθεροι. Αὐτὸ τὸ αἴσθημα δημιουργεῖ δλόκληρο κόσμο, τὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς, τῆς εὐθύνης, τῆς ἐλευθερίας. Οἱ σπουδαῖες αὐτὲς ἀπόψεις τοῦ Καρνεάδη δὲ φαίνεται νὰ εἶχαν σημαντικὴ ἀπήχηση καὶ νὰ βρῆκαν ἀρκετὴ κατανόηση.

Μὲ τοὺς Στωϊκοὺς, τοὺς μεγάλους φίλους τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἔχομε μιὰ νέα εὐκαιρία, νὰ παρακολουθήσωμε πάλι τὸ μόχθο τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου στὴν προσπάθειά του νὰ ἐπιτύχη τὴ σύνθεση, πού, ἐνῶ θὰ δέχεται τὴν αἰτιοκρατία, θὰ περισώζῃ καὶ τὴν ἐλευθερία τῆς βούλησης.

Τὴ σύνθεση τῶν Στωϊκῶν, πάνω σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα, τὴν ὀφείλομε στὸ Χρύσιππο, τὸ μεγάλο διαλεκτικὸ τους (3ος αἰώνας). Ἐλεγαν οἱ ἀντίπαλοι τῆς Στοῆς, τὸ κάθε τι εἶναι, ὅπως σεῖς οἱ Στωϊκοὶ δέχεσθε, προκαθορισμένο ἀπὸ πάντα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα, τότε δὲ μᾶς μένει παρὰ νὰ σταυρώσωμε τὰ χέρια καὶ νὰ προσμένωμε ὅ,τι πρόκειται νὰ μᾶς ἔρθῃ, καλὸ ἢ κακό. Ὁ Χρύσιππος ἀπάντησε στὴν πολεμικὴ πού συνοψίζει τὸ παραπάνω ἐπιχείρημα μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Ξεκινᾷ ἀπὸ μιὰ διάκριση ἀνάμεσα στὴν Ἀναγκαιότητα καὶ τὴν Εἰμαρμένη. Ἡ ἀναγκαιότητα, λέγει, εἶναι, ὅπως τὸ λέγει καὶ τὸ ὄνομά της, ἡ ἀρχὴ πού ἐξαναγκάζει. Ἡ Εἰμαρμένη, ἀντίθετα, συνενώνει ἀπλῶς γεγονότα, πού τὸ καθένα τους, μόνο του, εἶναι μιὰ καθαρὴ δυνατικότητα, μιὰ δυνατότητα, πραγματώνονται ὁμῶς ὅταν ἢ Εἰμαρμένη τὰ ἐνώσῃ τὸ ἓνα μὲ τ' ἄλλο. Εἶναι λοιπὸν «συνειμαρμένα», προωρισμένα δηλαδή νὰ λάβουν χώρα, ἂν κάποια ἄλλα ἀλληλέγγυα δεμένα μαζί τους λάβουν χώρα. Μὲ τὸ διαχωρισμὸ αὐτὸ ἀνάμεσα στὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴν εἰμαρμένη, καταλήγει ὁ Χρύσιππος στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Εἰμαρμένη εἶναι μόνο ἡ προσεχῆς αἰτία, ὄχι καὶ ἡ κυρία αἰτία τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι δηλαδή ἡ Εἰμαρμένη ὁ προηγούμενος ἀπαραίτητος ὄρος πού κάνει δυνατό ἓνα ἀποτέλεσμα ἀνάμεσα σὲ πολλὰ ἄλλα ὅμοια δυνατά. Συναντῶ λόγου χάρη στὸ δρόμο ἓνα ὀφειλέτη μου καὶ εἰσπράττω τὸ ποσὸν πού μοῦ ὀφείλει. Ἡ συνάντηση ὀφείλεται στὴν εἰμαρμένη, εἶναι ὁ ἀπαραίτητος προηγούμενος

ὄρος γὰρ τὴν πράξιν ποὺ ἀκολουθῆσε, τὴν εἴσπραξιν. Ἐπειδὴ ἔγινε αὐτὴ ἢ συνάντηση εἶχαμε αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα. Χίλια ἄλλα μπορούσαν νὰ συμβοῦν στὸ δρόμο ποὺ πήγαινα, ἀλλὰ δὲν ἔγιναν.

Ἡ πρωταρχικὴ αἰτία, ἀντίθετα, εἶναι ἐκείνη ποὺ ἐκφράζει τὴν ἰδιαίτερη ἀνθορμησίαν τοῦ ἐνεργοῦντος. Αὐτὴ προσδιορίζει τὸ ἀποτέλεσμα μὲ τρόπο ὀριστικὸ καὶ πραγματικόν. Εἶναι αἰτία ἀπόλυτα καὶ καθ' ἑαυτήν. Τέτοια αἰτία εἶναι, ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἢ συγκατάθεσις ποὺ δίνει σὲ μιά ἠθικὴ κρίσιν. Ἡ παράστασις, «ἡ φαντασία», ὅπως τὴν ἔλεγον, εἶναι ἡ προσεχῆς αἰτία, ἀπαραίτητη βέβαια γὰρ νὰ φτάσωμε εἰς τὴν συγκατάθεσιν· εἶναι ὅμως ἀπλῶς περιπτωσιακὴ καὶ μόνη τῆς δὲ φτάνει. Γιὰ νὰ ἔχωμε συγκατάθεσιν χρειάζεται κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον ἢ ἀνθορμησίαν τοῦ ἐνεργοῦντος, ὅπως ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ καὶ ἰδιαίτερη φύσιν του, ἀπὸ τὴ δύναμιν ἢ τὴν ἀδυναμίαν τοῦ δυναμισμού του. Στὴ σκέψιν του ὁ Χρυσίππος ἔδωκε τὴν ἀκόλουθον ἐξεικόνισιν: Ἐνας κῶνος καὶ ἓνας κύλινδρος βρῖσκονται, λέγει, σὲ ἡσυχῇ ἰσορροπία εἰς τὴν κορυφὴν μιᾶς πλαγιάς. Τὴν ἰσορροπία τοὺς ἔρχεται νὰ ταράξῃ μιὰ ὥθησις (ἢ προσεχῆς αἰτία)· τὰ δύο σώματα τότε κατακυλοῦν εἰς τὴν πλαγιά· ὅμως, καὶ ἐδῶ εἶναι ἡ πρωταρχικὴ αἰτία, τὸ ἓνα κατακυλᾷ σὰν κῶνος, τὸ ἄλλο σὰν κύλινδρος. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ κατακυλᾷ κατὰ τὴν ἰδιαίτερη ἀνθορμησίαν τῆς δικῆς του φύσεως, τὸν λόγον, κατὰ τοὺς Στωϊκοὺς.

Ἀπὸ τίς σκέψεις αὐτῆς τοῦ Χρυσίππου θὰ πηγᾶσιν, 4 αἰῶνες ἀργότερα, στοὺς Ῥωμαϊκοὺς χρόνους, ἡ διαπίστωσις τοῦ Ἐπικτήτου. Ἐκεῖνο, εἶπε, ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ μένα καὶ ὡς πρὸς τὸ ὅποιον εἶμαι πρωταρχικὴ αἰτία, εἶναι νὰ συγκατανεύσω μὲ ὅλη μου τὴν καρδίαν εἰς τὴν τάξιν τοῦ κόσμου, ἀφοῦ τὴν καταλάβω, καὶ ἀφοῦ δῶ τὴ θέσιν ποὺ μοῦ ἀνήκει. Εἶναι ἡ Στωϊκὴ ἐγκαρτέρησις. Ἀνάλογα εἶχε πεῖ κιόλας ὁ διδάσκαλος τοῦ Χρυσίππου, ὁ Κλεάνθης, στὸν ὕμνον του εἰς τὸν Δία. Περίφημον κείμενον, ποὺ μᾶς δείχνει ὅτι πορευόμεσθα πρὸς τὸ Χριστιανισμόν. Καλὸν εἶναι νὰ παραθέσω μερικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα του :

Κύδιεσθ' ἀθανάτων, πολυώνυμε, παγκρατὲς αἰεὶ,
 Ζεῦ, φύσεως ἀρχηγέ, νόμου μέτα πάντα κυβερνῶν,
 χαῖρε· σὲ γὰρ πάντεσσι θέμις θνητοῖσι προσαιδᾶν.
 Ἐκ σοῦ γὰρ γένος εἶσθ' ἤχου μίμημα λαχόντες
 μοῦνοι, ὅσα ζῶει τε καὶ ἔρπει θνήτ' ἐπὶ γαῖαν·
 τῷ σε καθυμνήσω καὶ σὸν κράτος αἰὲν αἰέσω,

Σοὶ δὴ πᾶς ὄδε κόσμος, ἑλισσόμενος περὶ γαῖαν,
 πείθεται, ἢ κεν ἄγης, καὶ ἐκὼν ὑπὸ σεῖο κρατεῖται·

Οὐδέ τι γίνεται ἔργον ἐπὶ χθονὶ σοῦ δίχα, δαῖμον,
 οὔτε κατ' αἰθέριον θεῖον πόλον, οὔτ' ἐνὶ πόντῳ,
 πλὴν ὅπῃσά ρέξουσιν κακοὶ σφρατέραισιν ἀνοίαις·
 ἀλλὰ σὺ καὶ τὰ περισσὰ ἐπίστασαι ἄρτια θεῖναι,
 καὶ κοσμεῖν τ' ἅκοσμα καὶ οὐ φίλα σοὶ φίλα ἐστίν.

Ὡδε γὰρ εἰς ἓν πάντα συνήρομας ἐσθλὰ κακοῖσιν,
 ὥσθ' ἓνα γίνεσθαι πάντων λόγον αἰὲν ἔόντα,
 ὃν φεύγοντες ἔωσιν ὅσοι θνητῶν κακοὶ εἰσι,
 δύσμοροι, οἳ τ' ἀγαθῶν μὲν ἀεὶ κτῆσιν ποθέοντες
 οὔτ' εἰσορῶσι θεοῦ κοινὸν νόμον, οὔτε κλύουσιν,
 ᾧ κεν πειθόμενοι σὺν νῶ βίον ἐσθλὸν ἔχοιεν.
 Αὐτοὶ δ' αὐθ' ὀρμῶσιν ἄνοι κακὸν ἄλλος ἐπ' ἄλλο,
 οἳ μὲν ὑπὲρ δόξης σπουδῆν δυσέριστον ἔχοντες,
 οἳ δ' ἐπὶ κερδοσύνας τετραμμένοι οὐδενὶ κόσμῳ,
 ἄλλοι δ' εἰς ἄνεσιν καὶ σώματος ἡδέα ἔργα.

Ἄλλὰ Ζεῦ πάνδωρε, κελαινεφές, ἀργικέραινε,
 ἀνθρώπους (μὲν) ρύου ἀπειροσύνης ἀπὸ λυγροῆς,
 ἦν σύ, πάτερ, σκέδασον ψυχῆς ἄπο, δὸς δὲ κυρῆσαι
 γνώμης, ἢ πίσυνος σὺ δίκης μέτα πάντα κυβερνᾷς,
 ὄφρ' ἂν τιμηθέντες ἀμειβώμεσθ' ἀ σε τιμῇ,
 ὑμνοῦντες τὰ σὰ ἔργα διηνεκές, ὡς ἐπέοικε
 θνητὸν ἔόντ', ἐπεὶ οὔτε βροτοῖς γέρας ἄλλο τι μεῖζον,
 οὔτε θεοῖς, ἢ κοινὸν ἀεὶ νόμον ἐν δίκῃ ὑμνεῖν.

Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀρνηθῆ ὅτι οἱ Στωϊκοὶ ἔκαμαν πολὺ καλὰ
 ποὺ ἐπέμειναν τόσο στὴ σπουδαιότητα ποὺ ἔχει ἡ συγκατάθεση. Ἐδει-
 ξαν ἔτσι ὅτι ὅλες οἱ νοητικὲς λειτουργίαι ὀλοκληρῶνται μὲ τὴν ἐνό-
 τητα τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου. Τί λογιῆς ἐλευθερία ὅμως εἶναι, ρω-
 τοῦν τὸ Χρῦσιππο, ὅπως καὶ τὸν Λαίμπνιτς, ποὺ τόσο πολὺ ἐπηρεά-
 στηκεν ἀπ' αὐτόν, τί λογιῆς ἐλευθερία εἶναι νὰ συγκατανεύης σὲ κάτι,
 ποὺ χωρὶς νὰ σὲ ἐξαναγκάσῃ σὲ προσδιορίζει; Μισο-σκλάβη τὴν ὠγό-
 μασεν ὁ κυνικὸς Οἰνόμαος. Γιὰ τοὺς Στωϊκοὺς, ἀλήθεια, μόνον ἓνα
 ἄτομο ὑπάρχει στὸ βάθος, ἓνα ἐνεργητικὸ στοιχεῖο, τὸ ὄλον, τὸ πᾶν,

ἢ Θεός. Καθένας ἀπὸ μᾶς εἶναι μόνο μιὰ ἀποψή του, ἢ μιὰ στιγμή του, ἑξατομικευμένος μόνο σὲ ὅσο βαθμὸ καὶ μὲ ὅποιο τρόπο τὸ ὄλον ἢ ὁ Θεὸς παίρνει ὑπόσταση μέσα του. Ὡστε καὶ ἡ σύνθεση τῶν Στωϊκῶν σώζει τὴν ἐνότητα καὶ τὴν αἰτιοκρατία, ἀλλὰ εἰς βάρος τῆς ἐλευθερίας. Δὲν παύει ἡ ἐλευθερία καὶ κατὰ τοὺς στωϊκοὺς νάναι κοσμολογική. Ἀπόρροια μιᾶς ὠρισμένης κοσμολογίας, ἐκφράζει τὴν ἐξάρτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀτόμου ἀπὸ τὸν κόσμον, τὸ πᾶν, ἢ ὄλον. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ πρέπει νὰ ἐξάρωμε, εἶναι ὅτι καὶ οἱ Στωϊκοί, ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, κατάλαβαν καλά ὅτι οὐσία τῆς ἠθικῆς πράξης εἶναι ἡ ἐλευθερία καὶ ἔλλογη ἐκλογή. Ἡ θέλησή σου, ἔλεγαν στὸ στωϊκὸ σοφὸ, νὰ δεχτῆς ἐκούσια τὴν παγκόσμια τάξη, ὑπόκειται κι αὐτὴ στὴν ἀναγκαιότητα ποὺ διέπει αὐτὴ τὴν τάξη. Δὲν ἔχει σημασία, ἀπαντοῦσαν οἱ Στωϊκοί, μιὰ ἀναγκαῖα θέληση, εἶναι πάντα θέληση. Τὴ ρίζα τῆς θέλησης τὴν τοποθετοῦν στὸν λόγο. Ἐκεῖνο ποὺ κάνει τὴν ἐκλογή ἐλευθερή, εἶναι ἡ ἔλλογη γνώση ποὺ προηγεῖται τῆς ἐκλογῆς.

Καλὸ εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ τονίσωμε ὅτι καὶ γιὰ μᾶς σήμερα οὐσία τοῦ ἠθικοῦ ἔργου εἶναι πῶς, στὴν πάλη ποὺ γεννιέται μέσα στὸν ἄνθρωπο ἀνάμεσα στὸ χρέος καὶ τὸ πάθος, τὴν ἑτερονομία καὶ τὴν αὐτονομία, πῶς θὰ κερδίσει τὸ χρέος. Μὲ τὴ νίκη αὐτὴ δημιουργεῖται στὸν ἄνθρωπο ἡ αἴσθησις τῆς αὐτονομίας. Ἀποτελεῖ ἡ νίκη αὐτὴ μιὰ «γένεσιν εἰς οὐσίαν», ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Πλάτων. Ἀπὸ τὴν ἀνελεύθερη ἑτερονομία βαδίζομε ἔτσι πρὸς τὴν ἐλευθερία τῆς αὐτονομίας. Ἡ τέτοια πορεία ἐδραιώνει μέσα μας τὴν ἀντίληψη ὅτι ἐλευθερία δὲ θὰ πῆ ἀσυδοσία, ἀλλὰ ὑποταγή, αὐτόβουλη ὅμως, ἐσωτερικὴ πειθαρχία στὸ νόμο τοῦ χρέους, ἡ ὁποία ὑψώνει τὸν ἄνθρωπο σὲ προσωπικότητα, σὲ πρώτη ὑπεύθυνη αἰτία τῶν πράξεών του.

*
* *

Ἔτσι εἶδε καὶ ὁ Χριστιανισμὸς τὸν ἄνθρωπο, λυτρωμένο ἀπὸ τὸν νόμο τῆς ἁμαρτίας νὰ ὑψώνεται αὐτόβουλα πρὸς τὸν Θεό, καὶ νὰ ταυτίξῃ τὴ βούλησή του μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, μὲ τὸν νόμο τοῦ καλοῦ. Ὄταν ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν ἄνθρωπο, δέχεται ὁ Χριστιανισμὸς, τοῦ διέγραψε νόμους, τὸν ἄφησεν ὅμως ἐλεύθερο νὰ διαγράψῃ ὁ ἴδιος τὸ δικό του νόμο. Ὁ θεῖος νόμος δὲν ἀσκεῖ κανένα καταναγκασμὸ στὴν ἀνθρώπινη θέληση. Πῶς θὰ ἦταν τότε θεῖος; Ὁ Θεὸς ἐπροίκισε τὸν ἄνθρωπο μὲ ἔλλογη ψυχὴ καὶ μὲ θέληση, μ' ἄλλα λόγια μὲ τὴ δύναμη νὰ ἐκλέγῃ. Ἔτσι θέτει ὁ Χριστιανισμὸς εὐθύς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀπόλυτη ἀπουσία καταναγκασμοῦ, ἀκόμη

καὶ ἀπέναντι τοῦ θείου νόμου. Βασικὴ διαφορὰ αὐτὴ ὡς πρὸς τὴ Στωϊκὴ ἰδίως φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ τὴν Πλατωνικὴν. Ἡ ἐλευθερία ξεφεύγοντας, διασπώντας τοὺς δεσμοὺς ποὺ τὴν προσήλωναν πρὸς τὴν κοσμολογία, παρουσιάζεται, γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὸ Χριστιανισμό, ἀπλὰ καὶ καθαρὰ στὴν ἠθικὴ τους οὐσία. Ἡ ἔτσι ἰδωμένη ἐλευθερία ἀνήκει στὸν ἄνθρωπο, γιὰτὶ εἶναι ὄν λογικὸ, ἱκανὸ γιὰ ἐκλογή καὶ προικισμένο μὲ θέληση. Ἐλεύθερος, λογικὸς, ἱκανὸς γιὰ ἐκλογή, εἶναι προσδιορισμοὶ τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας ποὺ ποτὲ δὲ χωρίζονται ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλο.

Εἶναι, κατὰ τὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη, ὁ ἄνθρωπος ἓνας παλαιστής, κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του, προικισμένος μὲ τὸ αὐτεξούσιο, ποὺ δὲν ὑπόκειται ὅμως στὴν παγκόσμια τάξη, ὅπως ἔλεγαν οἱ Στωϊκοί, ἀλλὰ οἰκοδομεῖ τὴ μοῖρά του. Καὶ εἶναι ἐλεύθερη ἡ θέλησή του γιὰτὶ μπορεῖ νὰ θέλῃ ἢ νὰ μὴ θέλῃ, νὰ ἀσκῇ τὴν ἐνέργειά της. Μπορεῖς νὰ ἀναγκάσῃς τὸν ἄνθρωπο νὰ κάμῃ κάτι, τίποτε ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ τὸν ἀναγκάσῃ καὶ νὰ τὸ θέλῃ.

Ὁ ἄνθρωπος, εἶπαμε, δημιουργήθηκε ἐλεύθερος. Ἐπεσεν ὅμως στὴν ἁμαρτία, ἐπειδὴ εἶχε τὴ δύναμι νὰ ἁμαρτάνῃ. Ἀλλὰ ἡ δύναμη αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ μέρος τῆς πραγματικῆς του ἐλευθερίας. Ἡ πραγματικὴ ἐλευθερία εἶναι νὰ μὴ ἁμαρτάνῃς. «Ὅτε, (λέγει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν. 20—23), δοῦλοι ἦτε τῆς ἁμαρτίας, ἐλεύθεροι ἦτε τῇ δικαιοσύνῃ... νυνὶ δὲ ἐλευθερωθέντες ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας δουλεθέντες δὲ τῷ Θεῷ, ἔχετε τὸν καρπὸν ὑμῶν εἰς ἁγιασμόν, τὸ δὲ τέλος ζωὴν αἰώνιον». Μ' ἄλλα λόγια ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ βούληση τοῦ ἐλευθέρου ὄντος νὰ μὴ εἶναι δοῦλος τῆς ἁμαρτίας.

Μὲ τὸ νὰ ἁμαρτήσῃ ὁ Ἀδάμ, καὶ στὸ πρόσωπό του ἁμάρτησε τὸ ἀνθρώπινο γένος, ἔχασε τὴν ἐλευθερία του. Τοῦ ἔμεινε μόνο, ὅπως εἶπαν οἱ Βυζαντινοὶ μυστικοί, ἡ θέληση νὰ γίνῃ ἐλεύθερος, νὰ ἀνακτήσῃ τὴν ἐλευθερία του, νὰ θέλῃ τὸ καλὸ. Ὅταν ἀπάνω σ' αὐτὴ τὴ θέληση θεμελιώσῃ τὴ ζωὴ του ὁ χριστιανός, οἰκοδομεῖ τὴ μοῖρα του, ἀπεργάζεται τὴ σωτηρία του. Στὸ ἔργο ὅμως αὐτὸ παρ' ὅλες τὶς προσπάθειές του ὁ «ἐκπεσὼν» ἄνθρωπος εἶναι μόνο ἓνας ἐργάτης, ἓνας συνεργάτης κάποιου ἄλλου. Μπορεῖ νὰ θέλῃ τὸ καλὸ. Νὰ τὸ θέλῃ σταθερά, αὐτὸ εἶναι ἡ δική του συμβολή. Δὲν μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ τὸ φτάσῃ ὀλοκληρωτικὰ μόνος του. Πρέπει νὰ ἔλθῃ ἡ θεία χάρις γιὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸν ἄνθρωπο στὴν πρώτη του φύση. Μὲ τὴν ἀποκατάσταση αὐτὴ ἀποδίδεται ὁ ἄνθρωπος στὴν πραγματικὴ του ἐλευθερία

δλοκληρωμένη· δὲ θέλει μόνο τώρα ἀλλὰ καὶ πραγματώνει τὸ καλό. Ἔτσι εἶναι δυνατό πιά τὸ «δυνάμει καθ' ὁμοίωσιν» μὲ τὸ ὁποῖον τὸν ἐπροίκισεν ὁ Δημιουργὸς νὰ τὸ ὑψώσῃ σὲ «ἐνεργεία καθ' ὁμοίωσιν».

Ἐνδιαφέρουσες γιὰ τὸ θέμα μας εἶναι οἱ ἀκόλουθες ἀνθρωπολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Λεόντιου τοῦ Βυζαντίου (475 - 542/3). Ὁ ἄνθρωπος, κατὰ τὸ Λεόντιο, δὲν εἶναι ἡ ψυχὴ του, ὅπως ἤθελε ὁ Πλάτων, εἶναι ἡ ὑπόστασις ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ σύνθεσις σώματος καὶ ψυχῆς. Αὐτὸν τὸν ἄνθρωπο στὸ σύνολό του θέλει νὰ σώσῃ ὁ Χριστιανισμός. Ὁργανο γιὰ τὴ σωτηρία εἶναι ἡ ψυχὴ. Ἀναλύοντας τὴν ψυχὴ ὁ Λεόντιος καταλήγει στὸ συμπέρασμα, ὅτι εἶναι μιὰ οὐσία ποὺ πάσχει καὶ ὑποφέρει, ὄχι ὅμως γιὰτὶ βρίσκεται μέσα στὸ σῶμα, ὅπως δεχόταν ὁ Πλάτων καὶ οἱ Νεοπλατωνικοί, ἀλλὰ γιὰτὶ εἶναι ἀπὸ τὴ φύσιν της τέτοια ποὺ νὰ πάσχει καὶ νὰ ὑποφέρῃ. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ εἶναι τέτοια, μπορεῖ νὰ ὑποστῇ ἐπίδραση καὶ προσδιορισμὸ ἀπὸ τὸ σῶμα μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι ἐνωμένη, ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον. Αὐτὴ ἡ ἰδιότητα τῆς ψυχῆς ὁδηγεῖ στὴν καταστροφή, ὅταν ἡ ψυχὴ ρυπαίνῃ τὶς ἰκανότητές της καὶ βυθίζεται στὸ κακὸ καὶ τὴν ἀμάθεια, ὅταν μὲ ἄλλα λόγια ἀφήνεται στὴν ἐπιβολὴ τῶν ἐρεθισμῶν αὐτῶν τῶν πραγμάτων. Ἡ ἴδια ὅμως αὐτὴ ἰκανότητα ὁδηγεῖ καὶ στὴ σωτηρία. Ὅταν οἱ ἰκανότητες τῆς ψυχῆς ὁδηγηθοῦν καὶ δεχτοῦν ἐντυπώσεις ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ πράγματα γιὰ τὰ ὁποῖα τὶς ἐπλασεν ὁ Θεός. Ὅταν τὸ ἐπιθυμητικὸ πλημμυρίσῃ ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὸ Θεό, ὅταν τὸ θυμοειδὲς (ἡ ἐνεργητικὴ δύναμις τῆς ψυχῆς) ἐνισχύσῃ τὸ ἐπιθυμητικὸ σ' αὐτὴ του τὴν στροφή, καὶ ὅταν τὸ λογιστικὸ (τὸ διανοητικὸ) δεχτῇ τὶς αἰσθητικὲς ἐντυπώσεις χωρὶς καμμιά σκιά, καὶ φωτιστῇ ἐσωτερικὰ μὲ τὴ σκέψιν ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὸ Ἐν. Ἔτσι βλέπει ὁ Λεόντιος τὴ λύτρωσις ἀπὸ τὴν ἁμαρτία καὶ τὴν ἀνάκτησις τῆς πραγματικῆς ἐλευθερίας, σὰν αὐτογνωσία ποὺ θὰ φέρῃ τὶς ἰκανότητες τῆς ψυχῆς στὸν ἀληθινὸ τους προσορισμό.

Ἀρκετὰ δείχνουν, ὅσα εἶπαμε, τὸν προσανατολισμὸ καὶ τὸ νόημα ποὺ ἔχει ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις γιὰ τὴν ἐλευθερία. Πῶς ἀντιμετώπισαν ὅμως οἱ χριστιανοὶ τὴν ἀντινομία προσορισμοῦ καὶ αὐτεξουσίου ἀπὸ τὴν ὁποία ξεκινήσαμε;

*
* *

Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς (633 - 733), ὁ γνωστός μας πρῶτος ἀντίπαλος τῶν εἰκονομάχων, εἶναι καὶ ἀπὸ τοὺς

πρώτους πού προσπαθοῦν νά δώσουν στό παραπάνω πρόβλημα συστηματική λύση. Ἀφιέρωσε στό ἔργο αὐτό ξεχωριστή μελέτη μέ τόν τίτλο «περὶ ὄρου ζωῆς» καί ἀναλυτικώτερα: «εἰ πεπεισθαι ἡμᾶς χρὴ ὄρους ὑπὸ Θεοῦ πεπηῆχθαι τῇ ἐκάστου ζωῇ, καθ' οὓς ἀποτελευτᾶν τὸν βίον ἐκάστῳ συμβήσεται». Ἡ μελέτη ἔχει διαλογικὴ μορφή. Τὰ πρόσωπα πού συζητοῦν εἶναι ἕνας ὀρθολογιστῆς καί ἕνας πιστὸς στὴ θρησκευτικὴ παράδοση. Ὁ πρῶτος ὑποστηρίζει ὅτι τὰ πάντα εἶναι τυχαῖα, ὀφείλονται στὴν τύχη, καί ὄχι σὲ κυβέρνηση Προνοίας, ἀφοῦ «ἄλλοις ἄλλως». Ἀρνεῖται νὰ ὑποταχθῆ σὲ αὐθεντία, ὅποια καί νὰ ᾖ, ἀποστέρει τὸ Πυθαγόρειο «αὐτὸς ἔφα», ζητᾶ μεθοδικὴ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος καί λογικὰ ἐπιχειρήματα. Μόνον αὐτὰ μποροῦν νὰ τὸν πείσουν. Ἡ διαφωνία τῶν δύο συζητητῶν διαγράφεται εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀπάνω σὲ κείμενο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, πού λέγει ὅτι ὁ θάνατος ἔρχεται μέ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου πού ὁ Θεὸς ἔχει ὀρίσει γιὰ τὸν καθένα μας μέ τὴν ὀρθὴ καί δίκαιη κρίση του: «ὁ θάνατος ἔρχεται τῶν ὄρων τῆς ζωῆς πληρωθέντων, οὓς ἔξ ἀρχῆς περὶ ἕκαστον ἡ δικαία τοῦ Θεοῦ κρίσις ἔπηξε, πόρρωθεν τὸ περὶ ἕκαστον ἡμῶν συμφέρον σκοπούμενη». Ὁ ὀρθολογιστῆς ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος μέ τὴν ἔκφραση «τῶν ὄρων τῆς ζωῆς πληρωθέντων» δὲν ἐννοεῖ τὸ χρόνο τοῦ θανάτου τοῦ κάθε ἀνθρώπου, ἀλλὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου γενικὰ στὴ γῆ κατὰ τὸ «χοῦς εἶ καὶ εἰς χοῦν ἀπελεύσει». Ὁ συνομιλητῆς του ὑποστηρίζει τὴν ἀντίθετη ἐκδοχὴ. Πρόκειται γιὰ τὸ θάνατο καί τὸ «συμφέρον» τοῦ κάθε ἀνθρώπου χωριστά· αὐτὰ προνοεῖ ὁ Θεός.

Φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ ὀρθολογιστῆς δίνει στό θέμα πού συζητοῦν μιὰ φυσικὴ, κοσμολογικὴ ἐρμηνεία. Ὁ Θεὸς ὥρισε τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρωπίνου γένους στὴ γῆ, ἀπὸ τὴν ὁποία καί βγῆκε. Ὁ πιστὸς ἀντιτάσσει μιὰ μεταφυσικὴ, ἐσχατολογικὴ ἐρμηνεία. Εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ Χριστιανισμοῦ, πού ἀρνεῖται νὰ δῆ στὸν ἀνθρώπο ἀπλὰ καί καθαρὰ ἕνα φυσικὸ ὄν· πρῶτα καί κύρια βλέπει στὸν ἀνθρώπο ἕνα μεταφυσικὸ ὄν. Γι' αὐτὸ τοῦ ἀνοίγει τὴ θύρα πού τοῦ ἐπιτρέπει νὰ περάσει ἀπὸ τὴ φύση στὸν ὑπερφυσικὸ κόσμο, πού αὐτὸς ὀρίζει καί θεμελιώνει καί τὸ φυσικὸ κόσμο. Αὕτὴ εἶναι ἡ «ὄραση» τοῦ χριστιανισμοῦ. Χωρὶς αὕτὴ τὴ θέση πῶς θὰ στηρίξωμε τὴν πανσοφία τοῦ Θεοῦ; «Οὓς προέγνω» ὁ Θεός, «καὶ προώρισεν». Στὸ Θεὸ δὲν εἶναι χωρισμένα, ὅπως στὸν ἀνθρώπο, τὸ νοεῖν καί τὸ εἶναι, καί ἡ ἀλήθεια.

«Ὁ Θεός, λέγει ὁ Γερμανός, οἶδε τὰ πάντα πρὶν γενέσεως αὐτῶν

ἐξ ἀπειρου καὶ οὐ προσφάτως, οὐδὲ ἐκ τεκμηρίων (ἂν εἶσαι καλὸς ἢ ὄχι) στοχαζόμενος τὸ ἐσόμενον, ἀλλὰ δυνάμει θεοπροπειῆ καὶ ἀρρήτων τῆ τῶν γενησομένων ἐπιβάλλων ἐκβάσει· καὶ ὑπ' ὄψιν ὡς εἶπειν τὰ μέλλοντα προορώμενος, προσφύως τοῖς προεωραμένοις αὐτῷ καὶ τὰ τῆς ἑαυτοῦ κρίσεως ἐπ' αὐτοῖς προορίζει. Ἄνθρωποι μὲν γὰρ μετὰ τὰς τῶν πραγμάτων ἐκβάσεις, τὰς καταλλήλους κρίσεις ἐπάγουσι. Θεῷ δὲ τὸ μέλλον ὡς ἤδη ἐστὸς θεωρεῖται· καὶ κατὰ τοῦτο τὰ τῆς προεπούσης ἀξίας, μᾶλλον δὲ τῆς συμφερούσης ἐκάστῳ λέξεως προθεσπίζει ἀπαραβάτως, εἴτε ἐν παραβάσει ζωῆς, εἴτε ἐν ὀλιγότητι καὶ συστολῇ τῆς βιώσεως· ἐπειδὴ καὶ τὰ τῆς προγνώσεως οὐκ ἐσφαλμένα». Τὸ ὅτι ἀπειλεῖ τὰ φοβερά· θά χάσης τὴ ζωὴ σου, ἢ ἐπαγγέλλεται τὰ ἀγαθὰ· θά ζήσης περισσότερο, δὲ σημαίνει ὅτι τώρα μεταβάλλεται ὁ ὅρος τῆς ζωῆς· αὐτὰ ἔχουν παιδαγωγικὴν ἀπλῶς σημασία. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν γιὰ τὸ Θεὸ διάσταση χρόνου. Ὅλα εἶναι αἰώνιο παρόν.

Πρέπει τώρα νὰ δοῦμε ἂν, γιὰ τὸν Γερμανό, πρόγνωσης καὶ προορισμὸς εἶναι τὸ ἴδιο πρᾶγμα. Ἀπὸ ἐκεῖ θὰ φανῆ ἂν συνέλαβε τὴν ἀντινομικὴν σχέσιν προορισμοῦ καὶ αὐτεξουσίου καὶ ποιά λύσιν ἐπιχείρησε νὰ δώσῃ. «Ἐκ τῆς προγνώσεως, λέγει ὁ Γερμανός, οἱ παριστάμενοι τῇ δικαίᾳ τοῦ Θεοῦ κρίσει ὅροι τῆς ζωῆς ἡμῶν τέθινται». Ἐρωτᾷ τότε ὁ ὀρθολογιστής· ἀφοῦ εἶναι ἔτσι πῶς θὰ ἀποφύγωμε νὰ ποῦμε «τὰς τῶν μελλόντων προγνώσεις αἰτίας, καὶ οἷον εἶπειν ἀναγκαστικὰς τῆς τούτων ἐκβάσεως γίνεσθαι;». Πῶς εἶναι δηλαδὴ δυνατὸ νὰ γίνεται τότε λόγος γιὰ ἐλεύθερη βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου; Μὲ ἐρώτησιν τοῦ ἀπαντᾷ καὶ ὁ πιστός. Ὅταν, τοῦ λέγει, ἐμεῖς βλέπομε κάτι γινόμαστε καὶ αἴτιοι τοῦ πράγματος; Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Θεός· «ὁ γὰρ ἐστὶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἐπὶ τῶν ἐν ὄψει κειμένων ἢ ὄρασις, τοῦτο Θεῷ τῶν μελλόντων ἢ πρόγνωσης». Παρὰ τὸν προορισμὸν ὁ ἄνθρωπος ἔχει «αὐτεξουσίον τὴν ἐφ' ἑκάτερα ῥοπὴν καὶ ἀβίαστον». Εἶναι λοιπὸν ἐλεύθερος καὶ ἄς εἶναι «προδιαγεγραμμένος». Δὲν ἀπαλλάσσει ὁ προορισμὸς τοὺς κακούργους ἀπὸ τὴν εὐθύνην τῶν πράξεών των, διότι τάχα «φανήσονται ὡς πληρωταὶ τῶν ὀρισθέντων παρὰ Θεοῦ», διότι «οὐ πρὸς τὰς ἐκβάσεις τῶν πραττομένων οἱ τοιαῦτα πράττοντες κρίνονται, ἀλλὰ πρὸς τὰς διαθέσεις καθ' ἃς γίνονται τὰ γινόμενα».

Ὅπως καὶ στοὺς Στωϊκοὺς, ἢ ἐσωτερικὴ διάθεσις, ἢ συγκατάθεσις, αὐτὰ συνιστοῦν τὴν ἠθικὴν οὐσίαν. Οἱ πολλὰς ὁμοιότητες ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὴ Στωϊκὴ καὶ τὴν χριστιανικὴν θέσιν, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Γερμανός, θὰ μᾶς ἔκαναν τὴν πρώτην στιγμὴν νὰ ποῦμε ὅτι ἡ δευτέρα εἶναι ἀπλῆ ἐπανάληψιν τῆς πρώτης. Γιὰ πρόνοιαν τοῦ

Θεοῦ μίλησαν καὶ οἱ Στωϊκοὶ καὶ τὴν ἐταύτιζαν μετὰ τὴν εἰμαρμένη. Καὶ ἡ θεία Πρόνοια, ἡ πρόγνωσις, κατὰ τὸν Γερμανό, ποῦ εἶναι καὶ προορισμὸς φαίνεται σὰν κάτι τὸ ἀφεύγατο.

Πολὺ συχνὰ στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας συναντοῦμε ὄρους, ἐκφράσεις, διατυπώσεις, ὁλόκληρα κείμενα ἀκόμη ποῦ, ἀπομονωμένα, φαίνονται ταυτόσημα. Ὅταν ὅμως τὰ ἐντάξουμε μέσα στὸ σύστημα, στὸ γενικὸ πλαίσιο ποῦ τὰ περιέχει, τότε βλέπουμε τὴ διαφορά. Ἔτσι καὶ ἐδῶ, ἡ οὐσιαστικὴ διαφορά ποῦ ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὶς ὁμοιότητες τῶν δύο θέσεων θὰ προβάλλῃ δταν ἐρωτήσωμε ποῦ ἀποτείνεται ἡ διάθεση καὶ ἡ συγκατάθεση τῶν Στωϊκῶν καὶ ποῦ ἀποτείνεται ἡ διάθεση καὶ ἡ συγκατάθεση τῶν Χριστιανῶν. Μᾶς χρειάζεται πάλι μιὰ παρέμβαση. Ὅταν οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς πέρασαν ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς ἀπολόγητικῆς στὴ θεώρητικὴ συζήτηση τῶν θέσεων ποῦ τοὺς ἐχώριζαν ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς, μεγάλη συζήτηση ἔγινε γύρω στὸ ἐρώτημα ἂν ὁ κόσμος εἶναι αἰδῖος ἢ ὄχι. Οἱ ἐθνικοὶ ὡς τὸ τέλος, μετὰ τελευταῖο ἀρχηγό τους τὸν Πρόκλο, ὑποστήριζαν τὴν Ἀριστοτελικὴν θέσιν ὅτι ὁ κόσμος εἶναι αἰδῖος. Στὴν ἀρχὴ τῆς θέσεως αὐτῆς τὴ δέχτηκαν καὶ χριστιανοὶ πατέρες, ὅπως ὁ Ὁριγένης λόγου χάριν, ὅσο ὅμως προχωροῦσαν βαθύτερα στὴ διερεύνηση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας τὴν ἀποκήρυσσαν. Διότι ἡ αἰδιότητα τοῦ κόσμου ἀρνεῖται τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ὁ κόσμος ἔχει ἀρχή, ἀρχίζει ἀπὸ μιὰ στιγμὴ καὶ πέρα. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνο αὐτό. Αὐτὸ θὰ ἦταν μιὰ ἀπλὴ κοσμολογικὴ διαφορά. Ἡ θέσις τῆς αἰδιότητος τοῦ κόσμου δὲν εὐνοεῖ τὴν ἱεραρχία τῶν ὄντων, στὴν κορυφὴ τῶν ὁποίων ὑπερούσιος καὶ ὑπερφυσικὸς εἶναι ὁ Θεός. Δὲν εὐνοεῖ τὴ μεταφυσικὴ ὄραση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ποῦ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ φυσικὸ στὸ μεταφυσικὸν κόσμον. Ἡ αἰδιότητα περιορίζει τὴ σκέψη στὸ φυσικὸν κόσμον, τὴν ὁδηγεῖ νὰ δῆ τὸ Θεὸν σὰν ἐξηγητικὴ ἀρχὴ τοῦ σύμπαντος. Εἶναι τὸ πρῶτον κινεῖν τοῦ Ἀριστοτέλη, ἢ τὸ ποιοῦν (ὁ λόγος, τὸ ἐνεργητικὸν στοιχεῖον) τῶν Στωϊκῶν ποῦ διαποτίζει τὸ πάσχον, τὴν ὕλη, καὶ τὴν κυβερνᾷ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι μετὰ τὴν αἰδιότητα, ὅσο καὶ ἂν εἶναι βαθὺ τὸ αἶσθημα τοῦ ἠθικοῦ χρέους δὲν τὸ στηρίζομε σὲ θρησκεία, ἀλλὰ σὲ μιὰ κοσμολογία. Δὲν ξεχωρίζομε τὸν κτίστην ἀπὸ τὴν κτίσιν. Αὐτὸ τὸν ἀπόλυτον διαχωρισμὸν τοῦ Δημιουργοῦ ἀπὸ τὰ δημιουργήματα περιέχει ἡ Χριστιανικὴ διδασκαλία γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου.

Ἔτσι εἶναι ποῦ ὁ Θεὸς τῶν Χριστιανῶν εἶναι πρόσωπον, δὲ γίνεται κοσμολογικὴ ἐξηγητικὴ ἀρχή. Πρὸς τὰ ἐκεῖ πηγαιναν οἱ Στωϊκοί,

ἀλλὰ δὲν ἔφρασαν ὡς ἐκεῖ, ὅπως δείχνει τὸ ποίημα τοῦ Κλεάνθη, ποὺ τελειώνει μὲ τὴ σκέψη ὅτι :

οὔτε βροτοῖς γέρας ἄλλο τι μεῖζον,
οὔτε θεοῖς, ἢ κοινὸν αἰεὶ νόμον ἐν δίκη ὑμνεῖν.

Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι, ἐνῶ στὴν περιοχὴ τοῦ θεωρητικοῦ λόγου ὁ Χριστιανισμὸς ξεχωρίζει ἀπόλυτα τὸ δημιουργὸ ἀπὸ τὰ πλάσματα, στὴν περιοχὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου πλησιάζει ἀντίθετα πάρα πολὺ τὸ Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο. «Θεὸς ἄνθρώπων οὐ μίγνυται», λέγει ὁ Πλάτων. Μὲ τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ ἀντίθετα σώζει τὸν ἄνθρωπο ὁ Χριστιανισμὸς. «Ὁμοίωσιν τῷ Θεῷ» δέχεται ὁ Πλάτων, θέωσιν ζητοῦν οἱ μυστικοί. Εἶπαμε ὅτι αὐτὸ εἶναι περίεργο δὲν εἶναι ὁμῶς καθόλου, ἀμα σκεφτοῦμε ὅτι καὶ ὁ ἀπόλυτος διαχωρισμὸς καὶ ἡ προσέγγιση στὴν περιοχὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἐκφράζουν τὴν ἴδια οὐσία, τὴν ἄκρα πνευματικότητα, τὴ μεταφυσικὴ ὄραση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ὁποία θέλει ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ συλλάβῃ τὸ Θεὸ πέρα ἀπὸ κάθε κοσμολογικὴ προϋπόθεση, ὑπερούσιο, μέσα στὸ θεῖο γνόφο, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ λυτρώσῃ καὶ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὴν κοσμολογία, νὰ τὸν δῆ σὰν ὄν ἀπόλυτα αὐτόνομο μέσα στὸν κόσμον, τρεπτόν καὶ ἀλλοιωτόν, ὅπως εἶπαν οἱ μυστικοί, ποὺ μᾶλλον νὰ θεοῦται. Ἀλλὰ τέτοιο ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἐπιτελέσῃ ὁ ἄνθρωπος, χωρὶς τὴν ἀγωγή τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ. Γι' αὐτὸ ὁλοκληρώνεται ἡ χριστιανικὴ σύνθεση μὲ τὴ θεία χάρι.

Ὅταν μέσα στὸ πλαίσιο τῶν σκέψεων αὐτῶν δοῦμε τὴ διάθεση καὶ τὴ συγκατάθεση τῶν Στωϊκῶν καὶ τῶν Χριστιανῶν βλέπομε ἀμέσως ὅτι ἐκφράζουν πολὺ διαφορετικὰ πράγματα : τῶν Στωϊκῶν ἡ συγκατάθεση ἐκφράζει στὸ βάθος τὴν ἐκούσια, ἔλλογη ἀποδοχὴ τῆς τάξης τοῦ κόσμου καὶ τῆς θέσης ποὺ εἶναι ὁρισμένη γιὰ τὸν καθένα γεννᾶ στὴν ψυχὴ, ὅπως τὸ εἶπαμε καὶ στὰ προηγούμενα, τὴν ἐγκαρτέρηση. Ἄς ἔδωσεν ἡ στάση αὐτὴ ἡρωϊκοὺς τύπους, δὲν παύει νὰ ἐκφράζῃ στὸ βάθος τὴν ὑποταγὴ στὴν εἰμαρμένη. Αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ συνιστᾶ τὸν ἡρωϊκὸ τόνο τῶν Στωϊκῶν. Ὁ Χριστιανός, ἀντίθετα, δέχεται τὸν ἑαυτὸ του ἀπόλυτα αὐτεξούσιο, κι' ἄς πιστεύει ὅτι ὁ Θεὸς μὲ τὴν πανσοφία του ἔχει προνοήσει καὶ γνωρίζει τὴν τροχιά τῆς ζωῆς του. Θέλει κάνει τὸ κακό, θέλει κάνει τὸ καλό. Μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὴν πρώτη περίπτωση ξέρει ὅτι εἶναι δοῦλος τῆς ἁμαρτίας, κάνει τὴν ἐλευθερία του κι' ἄς κάνει τὸ κακό μὲ τὴ θέλησή του. Μόνο στὴ δεύτερη περίπτωση εἶναι πραγματικὰ ἐλεύθερος καὶ αὐτόνομος,

ὅταν ὑποτάσσεται στὸ θεῖο νόμο, ὅταν κἀνὴ τὸ καλὸ. Τότε καὶ ἡ συγκατάθεσή του εἶναι πραγματικὰ ἔλλογη. Τὸ χριστιανικὸ αὐτεξούσιό δὲ δημιουργεῖ στὴν ψυχὴ ἐγκαρτέρηση, ἀλλὰ διάθεση γιὰ δράση, γιὰ πορεία πρὸς τὰ ἄνω. Ὁ Χριστιανὸς ἔχει ἀγρυπνὴ τὴ συνείδηση ὅτι διανύει ἕνα δρόμο, μπορεῖ ἄσφωστο. Αὕτῃ τὴν νέα οὐσία ποὺ τὴν ἐκφράζει ὅλη ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκφράζει καὶ ἡ θέση ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Γερμανὸς στὸ ζήτημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἀποτελεῖ σπουδαῖο βῆμα πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἀπόσπασή τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς κοσμολογίας, πρὸς τὴν ἀναγνώριση τῆς πνευματικῆς ἰδιαιτερότητάς του, ποὺ ρυθμίζει τὴν πράξη του. Ἔτσι ἡ χριστιανικὴ τούτῃ θέση βρίσκεται πιὸ κοντὰ, ὄχι στοὺς Στωϊκοὺς, παρὰ τὴ μεγάλη ὁμοιότητα, ποὺ εἶναι μᾶλλον ἐξωτερικὴ, ἀλλὰ στὸ Σωκράτη ποὺ ἤθελε τὸν ἄνθρωπο ἀπόλυτο ρυθμιστὴ τῶν «ἐφ' ἡμῖν».

Τὴ μεγάλη διαφορὰ μὲ τοὺς Στωϊκοὺς τὴ δείχνει παραστατικὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Χρυσίππου ποὺ ἀναφέραμε. Ὁ κῶνος καὶ ὁ κύλινδρος κατακυλοῦν, καθένας τους, κατὰ τὸν ἴδιο πάντα τρόπο. Ἡ αὐθορμησία του μὲ ἄλλα λόγια ἔχει ἀναγκαιότητα, ἀπόλυτη μάλιστα. Ἡ αὐθορμησία τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ Χριστιανοῦ δὲν ἔχει ἀναγκαιότητα. Δὲν μπορεῖς νὰ προβλέψῃς τὴν πορεία του. Γι' αὐτὸ εἶναι τόσο δραματικὴ ἡ ζωὴ τοῦ ἀσκητῆ, καὶ κάθε Χριστιανοῦ. Ἀσίγαστος ἀγώνας κάθε στιγμῆς νὰ ξαναβρῆς τὸν ἑαυτό σου, νὰ μπῆς στὴν ὀρθὴ πορεία. Αὐτὸς ὁ ἀγώνας ἔσπασε τὴν κλασικὴν ἁρμονία καὶ ἔφερε στὴν ἐπιφάνεια σιγὰ σιγὰ, ὅλο καὶ περισσότερο, τὴ λυρικὴ οὐσία τοῦ ὑποκειμένου.

Ἀλλὰ καὶ σὲ ἕνα ἄλλο βασικὸ θέμα φαίνεται ἡ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ Χριστιανὸ καὶ τὸ Στωϊκὸ, στὴν ἐρμηνεία ποὺ δίνουν στὰ πάθη τῆς ψυχῆς. Ὁ Στωϊκὸς καταδικάζει ὅλα τὰ πάθη, εἶναι ἄλογα. Κύριο ἔργο τοῦ Λόγου εἶναι νὰ τὰ ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τὴ ζωὴ, νὰ διασφαλίσῃ τὴν ἀταραξία τῆς ψυχῆς. Ὁ χριστιανὸς δέχεται, ἀντίθετα, ὅτι τὰ πάθη ἀποτελοῦν οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀνθρώπου. Κύριο ἔργο τῆς ἔλλογης βούλησης εἶναι νὰ ἀναζητᾶ τὴν εἰδικὴ ὑπηρεσία, τὸ σκοπὸ ποὺ ὑπηρετεῖ κάθε πάθος καὶ νὰ ἐποπτεῖ τὴν ἐκπλήρωσή του. Ἔτσι λόγου χάρι τὴν ὁργή, λέγει ὁ χριστιανὸς, τὴν ἔχομε γιὰ νὰ πολεμοῦμε τὸ διάβολο καὶ τὴν ἁμαρτία.

Πολὺ ἐνδιαφέρουσες διασαφήσεις καὶ πολύτιμες προσθήκες στὴ χριστιανικὴ θέση ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Γερμανὸς βρίσκουμε στὸ Δαμασκηνό. Ἀντὶ νὰ τὶς ἀναπτύξω ἐπροτίμησα νὰ τὶς δώσω μὲ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα του ποὺ δίνουν μιὰ καλὴ ἰδέα καὶ γιὰ τὸν

τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θέτει τὸ πρόβλημα, καὶ τὴν πορεία τῆς σκέψης του, ἀλλὰ καὶ τὸ ὕφος του.

Πράξις καὶ αὐτεξούσιο.

«Πράξις ἐστὶν ἐνέργεια λογική . . .

Ἐκούσιόν ἐστὶν, οὗ ἡ ἀρχή, τουτέστιν ἡ αἰτία, ἐν ἑαυτῷ εἰδότε τὰ καθ' ἕκαστα, δι' ὧν, καὶ ἐν οἷς ἡ πράξις.

. . . τὰ παιδιά καὶ τὰ ἄλογα, ἐκουσίως μὲν ποιεῖ, οὐ μὴν δὴ καὶ προαιρούμενα.

Τῶν γινομένων ἀπάντων, ἢ θεὸν φασὶν αἴτιον εἶναι, ἢ ἀνάγκην, ἢ εἰμαρμένην, ἢ φύσιν, ἢ τύχην, ἢ τὸ αὐτόματον. Ἄλλὰ τοῦ μὲν Θεοῦ ἔργον, οὐσία καὶ πρόνοια· τῆς δὲ ἀνάγκης, τῶν ἀεὶ ὡσαύτως ἐχόντων ἢ κίνησις· τῆς δὲ εἰμαρμένης, τὸ ἐξ ἀνάγκης τὰ δι' αὐτῆς ἐπιτελεῖσθαι. Καὶ γὰρ αὕτη τῆς ἀνάγκης ἐστὶ· τῆς δὲ φύσεως, γένεσις, αὔξησις, φθορά, φυτά, ζῶα· τῆς δὲ τύχης, τὰ σπάνια καὶ ἀπροσδόκητα . . . τοῦ δὲ αὐτομάτου, τὰ τῶν ἀφύχων, ἢ ἀλόγων συμπτώματα, ἄνευ φύσεως καὶ τέχνης· οὕτως αὐτοὶ φασὶ . . .

Λείπεται δὴ, αὐτὸν τὸν πράττοντα καὶ ποιοῦντα ἄνθρωπον, ἀρχὴν εἶναι τῶν ἰδίων ἔργων, καὶ αὐτεξούσιον . . . Εἰ μηδεμιᾶς ἐστὶν ἀρχὴ πράξεως ὁ ἄνθρωπος, περιττῶς ἔχει τὸ βουλευέσθαι· εἰς τί γὰρ χρήσεται τῇ βουλῇ, μηδεμιᾶς ὧν κύριος πράξεως;» (Ἑλληνικὴ Πατρολογία, Migne, 94, 953 A - 957 C.).

Περιοχὴ τοῦ αὐτεξουσίου.

«Ἐφ' ἡμῖν μὲν οὖν εἰσιν, ὧν ἡμεῖς ἐσμεν αὐτεξούσιοι· ποιεῖν τε καὶ μὴ ποιεῖν· τουτέστι, πάντα τὰ δι' ἡμῶν ἐκουσίως πραττόμενα . . . οἷς ἔπεται ψόγος· ἢ ἔπαινος, καὶ ἐφ' οἷς ἐστὶ προτροπὴ καὶ νόμος. Κυρίως δ' ἐφ' ἡμῖν ἐστὶ τὰ ψυχικὰ πάντα καὶ περὶ ὧν βουλευόμεθα . . . ἐν οἷς ἐστὶ τὰ τῆς ἀρετῆς, καὶ τὰ τῆς κακίας ἔργα. Τούτων γὰρ ἐσμεν αὐτεξούσιοι. Τῶν δὲ ἐπίσης ἐνδεχομένων εἰσὶν καὶ αἱ τέχναι· ἐφ' ἡμῖν γὰρ ἐστὶ μετελθεῖν ἢν ἂν θελήσωμεν, καὶ μὴ μετελθεῖν.

Χρὴ δὲ γινώσκειν, ὡς ἡ μὲν αἴρεσις τῶν πρακτῶν ἀεὶ ἐφ' ἡμῖν ἐστὶν· ἡ δὲ πράξις πολλάκις κωλύεται, κατὰ τινὰ τρόπον τῆς θείας προνοίας». (Ὅπου παραπάνω 94, 957 D - 960 B).

Διαφορὰ ἀλόγων καὶ ἀνθρώπου.

«Τὰ (μὲν) οὖν ἄψυχα καὶ ἄλογα τρέπονται κατὰ τὰς προειρημένας σωματικὰς ἀλλοιώσεις, τὰ δὲ λογικά, κατὰ προαίρεσιν. Τοῦ γὰρ λογι-

κοῦ τὸ μὲν ἔστι θεωρητικόν, τὸ δὲ πρακτικόν. Θεωρητικὸν μὲν τὸ κατανοοῦν ὡς ἔχει τὰ ὄντα· πρακτικὸν δέ, τὸ βουλευτικόν, τὸ ὀρίζον τοῖς πρακτοῖς τὸν ὀρθὸν λόγον.

... τὰ ἄλογα οὐκ εἰσὶν αὐτεξούσια· ἄγονται γὰρ μᾶλλον ὑπὸ τῆς φύσεως, ἢ περ ἄγουσι· διὸ οὐδὲ ἀντιλέγουσι τῇ φυσικῇ ὀρέξει· ἀλλ' ἅμα ὀρεχθῶσί τινος, ὀρμῶσι πρὸς τὴν πρᾶξιν. Ὁ δὲ ἄνθρωπος, λογικὸς ὢν, ἄγει μᾶλλον τὴν φύσιν, ἢ περ ἄγεται· διὸ καὶ ὀρεγόμενος, εἶπερ ἐθέλοι, ἐξουσίαν ἔχει ἀναχαιτίσαι τὴν ὀρεξιν, ἢ ἀκολουθῆσαι αὐτῇ». (Ὁπου παραπάνω 94, 960 C - 960 D).

Τί εἶναι Πρόνοια.

«Πρόνοιά ἐστι βούλησις Θεοῦ, δι' ἣν πάντα τὰ ὄντα τὴν πρόσφορον διεξαγωγὴν λαμβάνει. Εἰ δὲ Θεοῦ βούλησις ἐστὶν ἡ πρόνοια, πᾶσα ἀνάγκη, πάντα τὰ τῇ προνοίᾳ γινόμενα, κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, κάλλιστα τε καὶ θεοπρεπέστατα γίνεσθαι, καὶ ὡς οὐκ ἔνι κρείττω γενέσθαι.

Ἄνάγκη γὰρ τὸν αὐτὸν εἶναι ποιητὴν τῶν ὄντων καὶ προνοητὴν.

... ὡς οὖν ἀγαθὸς (καὶ σοφὸς ὁ Θεὸς) προνοεῖ· ὁ γὰρ μὴ προνοῶν οὐκ ἀγαθός.

Πρέπει νὰ θαυμάζωμε καὶ νὰ ἀποδεχόμεστε τὰ ἔργα τῆς προνοίας.

... «κἂν φαίνεται τοῖς πολλοῖς ἀδίκᾳ, διὰ τὸ ἄγνωστον εἶναι καὶ ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ τὴν πρόνοιαν, καὶ τοὺς λογισμοὺς ἡμῶν, καὶ τὰς πράξεις, καὶ τὰ μέλλοντα αὐτῷ μόνῳ γνωστά. Πάντα δὲ λέγω τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν· τὰ γὰρ ἐφ' ἡμῖν οὐ τῆς προνοίας ἐστίν, ἀλλὰ τοῦ ἡμετέρου αὐτεξουσίου.

Χρὴ δὲ γινώσκειν, ὅτι ἡ μὲν αἴρεσις τῶν πρακτέων ἐφ' ἡμῖν ἐστὶ· τὸ δὲ τέλος, τῶν μὲν ἀγαθῶν, τῆς τοῦ Θεοῦ συνεργίας, δικαίως συνεργοῦντος τοῖς προαιρουμένοις τὸ ἀγαθὸν ὀρθῶ συνειδῶτι, κατὰ τὴν πρόγνωσιν αὐτοῦ· τῶν δὲ πονηρῶν, τῆς ἐγκαταλείψεως, τοῦ Θεοῦ πάλιν κατὰ τὴν πρόγνωσιν αὐτοῦ δικαίως ἐγκαταλιμπάνοντος» (ὄπ. παρ. 94, 964 A - 968 A).

Διακρίσεις τῆς θείας Βουλῆσεως.

«Χρὴ δὲ εἰδέναι, ὡς ὁ Θεὸς προηγουμένως θέλει πάντας σωθῆναι, καὶ τῆς βουλῆσεως αὐτοῦ τυχεῖν. Οὐ γὰρ ἐπὶ τὸ κολάσαι ἐπλασεν ἡμᾶς, ἀλλὰ πρὸς τὸ μετασχεῖν τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ, ὡς ἀγαθός. Ἄμαρτάνοντας δὲ θέλει κολάζεσθαι, ὡς δίκαιος.

Λέγεται οὖν τὸ μὲν πρῶτον, προηγούμενον θέλημα, καὶ εὐδοκία,

ἐξ αὐτοῦ ὄν· τὸ δὲ δεύτερον, ἐπόμενον θέλημα καὶ παραχώρησις, ἐξ ἡμετέρας αἰτίας.

Τῶν δὲ ἐφ' ἡμῖν, τὰ μὲν ἀγαθὰ προηγουμένως θέλει, καὶ εὐδοκεῖ. Τὰ δὲ πονηρά, καὶ ὄντως κακά, οὔτε προηγουμένως, οὔτε ἐπομένως θέλει· παραχωρεῖ δὲ τῷ αὐτεξουσίῳ. Τὸ γὰρ κατὰ βίαν γινόμενον, οὐ λογικόν, οὐδὲ ἀρετή.

Χρὴ γινώσκειν ὡς πάντα μὲν προγινώσκει ὁ Θεός, οὐ πάντα δὲ προορίζει. Προγινώσκει γὰρ τὰ ἐφ' ἡμῖν, οὐ προορίζει δὲ αὐτά. Οὐ γὰρ θέλει τὴν κακίαν γίνεσθαι, οὐδὲ βιάζεται τὴν ἀρετήν. Ὡστε τῆς θείας προγνωστικῆς κελεύσεως ἔργον ἐστὶν ὁ προορισμός. Προορίζει δὲ τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν κατὰ τὴν πρόγνωσιν αὐτοῦ. Ἦδη γὰρ κατὰ τὴν πρόγνωσιν αὐτοῦ προέκρινε πάντα ὁ Θεὸς κατὰ τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ». (δ. π. 94, 968 C - 972 A).

Θεία Πρόνοια καὶ αὐτεξούσιον.

«Χρὴ δὲ γινώσκειν, ὅτι ἡ μὲν ἀρετή, ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐδόθη ἐν τῇ φύσει καὶ αὐτὸς ἐστὶν παντὸς ἀγαθοῦ ἀρχὴ καὶ αἰτία, καὶ ἐκτὸς τῆς αὐτοῦ συνεργίας καὶ βοηθείας, ἀδύνατον ἀγαθὸν θελῆσαι ἢ προᾶξαι ἡμῶν. Ἐφ' ἡμῖν δὲ ἐστὶν, ἢ ἐμμεῖναι τῇ ἀρετῇ, καὶ ἀκολουθῆσαι τῷ Θεῷ πρὸς ταύτην καλοῦντι, ἢ ἀποφοιτῆσαι τῆς ἀρετῆς, ὅπερ ἐστὶν ἐν τῇ κακίᾳ γενέσθαι, καὶ ἀκολουθῆσαι τῷ διαβόλῳ, πρὸς ταύτην καλοῦντι ἀβιάστως. Ἡ γὰρ κακία οὐδὲν ἕτερόν ἐστὶν, εἰ μὴ ἀναχώρησις τοῦ ἀγαθοῦ· ὡσπερ καὶ τὸ σκότος τοῦ φωτός ἐστὶν ἀναχώρησις.

Μετάνοιά ἐστὶν ἐκ τοῦ παρὰ φύσιν εἰς τὸ κατὰ φύσιν, καὶ ἐκ τοῦ διαβόλου πρὸς τὸν Θεὸν ἐπάνοδος, δι' ἀσκήσεως καὶ πόνων.

Φθόνῳ (τοίνυν) διαβόλου ἠττήθη ὁ ἄνθρωπος· οὐ γὰρ ἔφραρεν ὁ φθονερός καὶ μισόκαλος δαίμων, αὐτὸς διὰ τὴν ἔπαρσιν κάτω γενόμενος, ἡμᾶς τῶν ἄνω τυχεῖν, ὅθεν καὶ θεότητος ἐλπίδι ὁ ψεύστης δελεάζει τὸν ἀθλιον, καὶ πρὸς τὸ ἴδιον τῆς ἐπάρσεως ὕψος ἀναγαγών, πρὸς τὸ ὅμοιον καταφέρει τῆς πτώσεως βάραιρον». (Ὅπου παραπάνω 94, 972 A - 980 A).

Ὁ θεωρητικὸς δὲ θὰ δυσκολευτῆ νὰ ἀνακαλύψῃ κενὰ στὴν προσπάθεια τῶν Βυζαντινῶν νὰ συναιρέσουν τὴν ἀντινομικὴ σχέση προορισμοῦ καὶ αὐτεξουσίου. Τὸν ἔλεγχο ὁμῶς καμμιά φιλοσοφικὴ οἰκοδομὴ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπομείνῃ ἀπόλυτα. Παντοῦ ὁ κριτικὸς λόγος ἀνακαλύπτει ρωγμές, ἀνακόλουθα, ἀντιφάσεις. Τὸ σπουδαιότερο στὸ πρόβλημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, εἶναι ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ παρουσιάζουν μιὰ

σύνθεση, πού, για πρώτη φορά, διασώζει με τόση τόλμη, τὸ αὐτεξούσιο τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ πρόβλημα δὲν ἔπαψε νὰ ἀπασχολῇ τὴ Βυζαντινὴ σκέψη καὶ μετὰ τὸ Δαμασκηνό. Ἦταν ἀπὸ τὰ προτιμημένα θέματά της. Τὰ οὐσιώδη του ὅμως σημεῖα ἔμειναν τὰ ἴδια. Μὲ πολὺ μεγάλη ζωηρότητα συζητήθηκε γιὰ τελευταία φορά κατὰ τὸν 15ον αἰώνα, τὸν τελευταῖο τοῦ Βυζαντίου. Τῇ συζήτησιν τὴν προκάλεσεν ὁ Μάρκος ὁ Ἐφέσου, ὁ ἀρχηγὸς τῶν ἀνθενωτικῶν. Ἀνθρώπος μὲ ἰσχυρὴ θέληση, ἐκδηλώνει καὶ στὶς θεωρητικὰς τὸν ἀπόψεις ἀντίθεσιν σὲ κάθε ἀπόλυτη αἰτιοκρατία. Εἶναι ἕνας βουλευσιοκράτης, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερον. Ἀπὸ τὶς δυὸ ἀντιτιθέμενες θέσεις τοῦ ἀπόλυτου ποσορισμοῦ, καὶ τῆς ἐνεργείας τῶν νόμων τῆς φύσεως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θεῖαν πρόνοιαν, δέχεται τὴ δεύτερη, «γιὰ νὰ μὴν πῶ, λέγει, ὅτι τὸ πιὸ ἀπροσδιόριστο ἀπ' ὅλα (ὁ αἰσθητὸς κόσμος) εἶναι προσδιορισμένο ἀπὸ τὸ Θεό». Τέτοιαι ἀπόψεις ᾠδήγησαν τὸ Σχολάριον στὴ σύνθεσιν τεσσάρων συντόμων δοκιμῶν μετὰ τὴν ἄλωση—τὸ πρῶτον τὸ ἔγραψε στὰ 1459—μὲ τὰ ὅποια ὑποστηρίζει τὴν ὀρθόδοξον θέσιν, τονίζοντας μὲ ἔμφρασιν τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου. «Οὔτε ἡ θεῖα πρόνοια, οὔτε ὁ ποσορισμὸς βλάπτουν, λέγει, τὴν ἀνθρώπινον ἐλευθερίαν, τὴν ὥρα πού φανερόνεται μέσα στὸ χρόνον ἢ ἐλεύθερον πράξιν· γιὰτὶ κάθε πρωτοβουλία, εἴτε πρὸς τὸ καλὸν εἴτε πρὸς τὸ κακὸν προέρχεται ἀπὸ τὴν θέλησιν τοῦ ἐνεργοῦντος».

Καὶ ἡ συζήτησις συνεχίζεται. Ὁ ὁπαδὸς καὶ μαθητὴς τοῦ Σχολαρίου, Θεοφάνης ὁ Μηδείας († 1480) τηρεῖ ἀνάλογον στάσιν στὴ συζήτησίν του μὲ τὸν Ἀμοιρούτζιν. Ὁ τελευταῖος ὑποστηρίζει ὅτι ἡ θεῖα πρόνοια δὲν εἶναι μὲ τρόπο ἀπόλυτον αἰτία ὅλων· ὑπάρχουν, λέγει, μερικὰ πράγματα ὅπως ἡ πανούκλα πού ὀφείλονται σὲ ἄλλαι αἰτίαι. Ὁ Θεοφάνης, ἀκολουθώντας τὸ Σχολάριον, ἀπαντᾷ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι αἰτία ὅλων μὲ τὴν πρόνοιάν του, ἡ ὅποια τὰ τακτοποιεῖ ὅλα γιὰ τὸ καλόν, καὶ πάλιν δὲν εἶναι αἰτία κανενὸς μὲ τὴν πλήρη ἐλευθερίαν πού γιὰ ὅλα ἀφήνει στὴ θέλησιν. Ὅπως βλέπομε, καὶ αὐτὸ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον, δὲ σβύνει ὀλίγον μὲ τὴν ἄλωση ἢ πνευματικὴν ζωὴν τοῦ Ἔθνους.

Καὶ στὴ Δύση διατυπώθηκαν πολὺ ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις ἀπάνω στὸ ἴδιον θέμα, μὲ ἰδιότυπον τρόπο ἀλλὰ μὲ κατεύθυνσιν καὶ ἐκεῖ νὰ περισωθῇ τὸ αὐτεξούσιον καὶ ἡ βούλησις. Ἐκεῖνοι πού ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὴν βάση αὐτήν, καὶ ἔρριξαν ὅλον τὸ βάρος στὸν ποσορισμὸν εἶναι οἱ διαμαρτυρόμενοι. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τίτλος τῆς σχετικῆς ἐργασίας τοῦ Λουθήρου : *de seruo arbitrio* (περὶ τοῦ δούλου αὐ-

τεξουσίου). Αί απόψεις του, πού τις δέχτηκαν ὅλοι οἱ διαμαρτυρόμενοι, ἀποτελοῦν, νομίζω, μιὰ ἀπὸ τις μεγαλύτερες διαφορὲς πού τοὺς χωρίζουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους χριστιανούς. Ὁ ἄνθρωπος, δέχονται, κατὰ τὴν πτώση ἔσβυσεν ὁλότελα ὡς εἰκὼν τοῦ Θεοῦ. Μόνο τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ δύναται νὰ τὸν σώσῃ. Ἡ θέση αὐτὴ ὑποτιμᾷ τὸν ἄνθρωπο ὡς πνευματικὸ ὄν, ἀφοῦ τοῦ ἀρνεῖται ἐντελῶς τὸ αὐτεξούσιο καὶ τὸν περιάγει σὲ παθητικὴν κατάστασιν ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ.

Γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτὸ δόθηκε μιὰ ἀπὸ τις μεγαλύτερες πνευματικὲς μάχες ἀνάμεσα στοὺς καθολικοὺς καὶ τοὺς διαμαρτυρόμενους, πού ἔδωσε στὸν καθένα τὴν εὐκαιρία νὰ βαθύνη γόνιμα τὴν ἀποψη πού ἐποστήριξε ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιμείνῃ περισσότερο σ' αὐτήν. Εἶπαν ὅτι ἡ θέση τῶν διαμαρτυρομένων γιὰ τὸν ἀπόλυτο προορισμὸν στάθηκε ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους προδρόμους τοῦ ἐπιστημονικοῦ νετερομινισμοῦ τῶν νεώτερων χρόνων. Φαίνεται πὼς δὲν εἶχαν ἄδικο.